Literary Research
Year18, NO. 73
Fall 2021

DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.73.1
DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4

Investigating the stylistic features of Axavan Sales in the "End of Shahnameh" based on Jacobsen's theory of metaphoric and metonymic poles

Somayye Aghababaei[1]

Recived:3/2/2021 ***Accepted: 15/6/2021***

Abstract
following the study of this article, in the aesthetic analysis of literary texts, attention is paid to the stylistic features of texts. What is examined in this article is the method of selection and combination on the "paradigmatic axis " and "syntagmatic axis " in the poetry of the contemporary Persian poet "Axavan Sales" rather than from a linguistic point of view, a method of aesthetic creation. This poet should be reviewed and compared. In line with this goal, he has explained the study of literature from a linguistic point of view and the book "The End of Shahnameh" has been studied from the poetry of Axavan Sales. The results indicate that in the poems of Axavan Sales, the audience is often confronted with the poet's compositions on the syntagmatic axis. This tendency to combine in the text is characterized by the use of detailed similes, semantic relation, referential applications, and high-frequency balances. Finally, the tendency of Axavan Sales towards the process of combination has led to the explanation of the verses, the closeness of the meaning and the example, and finally the easy understanding of the verses.

***Keywords*:** *Roman Jacobsen , Poetry of Axavan Sales, Theory of Language function, Metaphoric and Metonymic Poles of Language, Contemporary Style.*

1. Somaye Aghababaei, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran; https://orcid.org/0000-0003-0961-6015; *Email: aghababaei.somaye@atu.ac.ir*

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]

[DOI: 2634.18.73.1]

Extended Abstract

1. Introduction

Linguistics is the science that has emerged to study language in scientific ways. Because literature is made up of language, many of the achievements of linguistic knowledge can be useful in the study of literary texts. Examining literature from a linguistic point of view makes it possible to study literary texts in a scientific way and obtain accurate results. In his study of literature from the point of view of linguistics and the connection between the two, Jacobsen states that "literature deals with the problems of the structure of speech, just as in the analysis of painting the construction of the image." Since linguistics is a universal science of the structure of speech, literature should be considered as a complementary part of linguistics ”(Faller and et al., 2002: 71). In referring to various linguistic function, Jacobsen uses the method of using words on the "paradigmatic axis " and "syntagmatic axis" to distinguish the intrinsic feature of literature. The method of selection a word from more or less equivalent words on the paradigmatic axis and how they coexist on the syntagmatic axis can move the sentences of a language from a communicative role to a literary role. In his view, the method of selecting and combining words is one of the characteristics of distinguishing the literary role of language from other language function (Safavi, 1390: 44-45). According to Jacobsen, each word can be divided into Metaphoric and Metonymic Poles, and finally it can be considered as a way to distinguish literary and artistic styles. Jacobsen cites examples of literary and artistic styles. For example, he considers the school of surrealist painting and the two literary schools of Romanticism and Symbolism to be metaphorical, and the school of Cubism in painting and realism in literature to be of the Metonymic Poles. (Ibid: 99). Thus, the tendency towards the opposite Metaphoric and Metonymic Poles as the dominant aspect creates a clear demarcation between styles. By examining the poems of Axavan Sales as a prominent poet of the contemporary style of Persian poetry, in terms of stylistic studies, the features and coordinates that have made the text simple and understandable are understandable. What can be seen in the poems of the contemporary Iranian poet is the relative tendency towards the process of combination.

Research Question(s)

- What is the function of the two processes of of selection and

combination on the two paradigmatic axis " and "syntagmatic axis in the poems of Axavan Sales?

- Based on what tools and industries can the performance of the two processes of selection and combination in the poems of Axavan Sales be measured and compared?
- What is the relationship between contemporary style features and the performance of both selection and combination processes**?**

2. Literature Review

Much research has been done on the works of Axavan Sales, for example in the books of Shafiee Kadkani (2012), Mahvash Ghavimi (2004), Mohammad Haghoughi (2004), etc., it should be noted that none of this research Has not been done independently on the study of Axavan Sales's poems based on Jacobsen's theory. Other studies that have referred to the poems of Axavan Sales from the linguistic point of view, of course in the form of different theories from the theory considered in this article, are: "Emphasis in the Poetry of Axavan Sales" by Hamid Samsam And Nazanin Sheikhzadeh (2016), "Structural Analysis of the Poetry of Axavan Sales" by Ebrahim Ebrahimbar (2015), and "A Study of the Types of Familiarization in the Works of Mehdi Akhavan Sales" by Hassan Firoozi, Shahriyar Hassanzadeh and Hossein Arian (1398) and in the article "Analysis of the structure of meaning formation in a story poem from the night of Mehdi Akhavan Sales based on the views of Jacobsen" by Ruhollah Ghasemi and Mitra Moradi (1397). Carefully in the researches, it can be seen that in none of the researches, the application of the theory of selection and combination of Yakubsen in the last collection of poems of Shahnameh Axavan has not been considered and therefore the study of this theory and its analysis in The connection with the stylistic features of contemporary poetry is important.

3. Methodology

To explain this, Jacobsen's definition of the Metaphoric and Metonymic Poles of language is first described. Then, by explaining the function of these two poles in the poetry of Axavan Sales, the difference between the performance of the two processes of selection and combination in the poetry of these poets will be examined and compared. In this article, the industries that operate on the "paradigmatic axis " and "syntagmatic axis " will be examined. Crafts such as " simile", "metaphor", "irony", which have created implicit meanings, have been placed on the "paradigmatic axis. The industries of "ambiguity", "paradox",

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]

[DOI: 2634.18.73.1]

"contradiction", "observance" and types of "balance" are on "syntagmatic axis " and further explain the meaning of the phrase. An example of the performance of each of these industries is analyzed in a book of poetry by this contemporary poet, which is followed by examples of these poems.

4. Results

To explain this, Jacobsen's definition of the Metaphoric and Metonymic Poles of language is first described. Then, by explaining the function of these two poles in the poetry of Axavan Sales, the difference between the performance of the two processes of selection and combination in the poetry of these poets will be examined and compared. In this article, the industries that operate on the "paradigmatic axis " and "syntagmatic axis " will be examined. Crafts such as " simile", "metaphor", "irony", which have created implicit meanings, have been placed on the "paradigmatic axis. The industries of "ambiguity", "paradox", "contradiction", "observance" and types of "balance" are on "syntagmatic axis " and further explain the meaning of the phrase. An example of the performance of each of these industries is analyzed in a book of poetry by this contemporary poet, which is followed by examples of these poems.

References

1. Axavan Sales, Mehdi (1390). Axare Shahnameh of Mehdi Axavan Sales. Tehran:Zemestan.
2. Bahar, Mohammad Taqi (1369). Stylistics or the history of the evolution of Persian prose. first volume. Tehran: Amirkabir Publishing.
3. Bertens, Johannes (1384). Literary theoretical Principles. Translated by Mohammad Reza Abolghasemi. Tehran: Mahi Publishing.
4. Ebrahim Tabar, Ebrahim (1394). "Structural analysis of the poetry of the heritage of Axavan Sales". Journal of Literary Research. 53. pp. 10-34.
5. Faller, Roger et al. (2002). Linguistics and literary criticism. Translated by Maryam Khozan and Hossein Payendeh. Tehran: Ney Publishing.
6. Firoozi, Hassan, Hassanzadeh, Shahriar and Arian, Hossein (1398). "Study of types of De-familiarization the works of Mehdi Akhavan Sales". Journal of Literary Text Research. Volume 23. Sh 79. pp.159-190.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]

[DOI: 2634.18.73.1]

7. Ghasemi, Ruhollah and Moradi, Mitra (1397). "Analysis of the structure of meaning formation in the poem of a story from the night of Mehdi Axavan Sales based on the views of Jacobsen". Journal of Linguistic Research, Tarbiat Modares University. Volume 9. Sh 5. pp. 241-263.
8. Hafiz, Shamsuddin Mohammad (1362). Divane Hafez. Correction of Xanlari. Tehran: Xarazmi.
9. Hoquqi, Mohammad (1383). Poetry of the Axavan from the beginning until today. Tehran: Negah.
10. Qawimi, Mahvash (1383). Ava and Elqa: An Approach to Axavan's Poetry. Tehran: Hermes.
11. Safavi, Koorosh (1390). From linguistics to literature. Volume II - Prose. Tehran: Sureye Mehr Publications.
12. Safavi, Koorosh (1390). From linguistics to literature. Volume One-Order. Tehran: Sureye Mehr Publications.
13. Salmani Nejad Mehrabadi, Soqra (1394). "Study of the foregrundding of abnormality in the xane haštom and the secret of the permanence of this poem". Journal of Literary Techniques. Volume 7.
14. Samsam, Hamid and Sheikhzadeh, Nazanin (2015). "Foregroundinge in the Poetry of Axavan Sales". Journal of Literature. Volume 12. 6. pp. 48-70.
15. Saussure, Ferdinand (1378). General Linguistics Course. Translated by Kourosh Safavi. Tehran: Hermes.
16. Shafiee Kadkani, Mohammad Reza (1391). Halat and Maqamat. Tehran: Soxan.
17. Shah Hosseini, FaeqE (1390). "Study of the characteristics of poetry of Xorasani and Eraqi poets from the perspective of linguistics". Literature Book Monthly. No. 58. Consecutive (172).
18. Shamisa, Sirus (1374). Retorics. Tehran: Ferdows Publishing.
19. Shamisa, Sirus (1386a). Stylistics of Persian poetry. Tehran: Mitra.
20. Shamisa, Sirus (1386b). Generalities of Stylistics. Tehran: Mitra.
21. Sojudi, Farzan (1997) "A Study of the Stylistics of Sepehri Poetry; "With a linguistic approach." Master Thesis, Allameh Tabatabai University.
22. Zamani, Mohammad Mehdi (1395). "Language function in the last collection of Shahnameh of Axavan Sales". Proceedings of the first conference of contemporary Persian literature.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]

[DOI: 2634.18.73.1]

فصلنامه
سال۱۸، شماره۷۳، پاییز ۱٤۰۰، ص۹-۳۰
مقاله پژوهشی
DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.73.1
DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4

بررسی ویژگیهای سبکی اخوان ثالث در مجموعه «آخر شاهنامه» با تکیه بر نظریهٔ قطب‌های استعاری و مجازی یاکوبسن

دکتر سمیه آقابابایی *

تاریخ دریافت: ۹۹/۱۱/۱۵ تاریخ پذیرش:۱٤۰۰/۳/۲۵

چکیده

آنچه در این مقاله بررسی می‌شود چگونگی انتخاب و ترکیب روی «محور جانشینی» و «محور همنشینی» در شعر شاعر معاصر فارسی «اخوان ثالث» است تا از دید زبانشناسی، شیوه زیبایی‌آفرینی این شاعر بررسی و مقایسه شود. در راستای این هدف به تبیین بررسی ادبیات از دیدگاه زبانشناسی پرداخته و دفتر «آخر شاهنامه» از شعر اخوان ثالث بررسی شده است. نتایج حاکی است که در اشعار اخوان، مخاطب غالباً با ترکیبهای شاعر روی محور همنشینی روبه‌رو است. این گرایش به فرایند ترکیب در متن با کاربرد تشبیهات مفصل، تناسب معنایی، کاربردهای ارجاعی و توازنها در بسامد زیاد مشخص شده است. در نهایت گرایش اخوان ثالث به سمت فرایند ترکیب سبب توضیح ابیات، نزدیکی مدلول و مصداق و در نهایت درک آسان ابیات شده است.

کلیدواژه‌ها: رومن یاکوبسن، شعر اخوان ثالث، نظریه نقشهای زبان، قطبهای استعاری و مجازی زبان، سبک شعر معاصر.

* استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی نویسنده مسئول: *aghababaei.somaye@atu.ac.ir*
https://orcid.org/0000-0003-0961-6015

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

۱. مقدمه

۱ـ۱ بیان مسأله

زبانشناسی، دانشی است که برای مطالعه زبان به روشهای علمی پدید آمده است. از آنجا که ادبیات از زبان تشکیل شده است، بسیاری از دستاوردهای دانش زبانشناسی می‌تواند در مطالعه متون ادبی کارامد باشد. بررسی ادبیات از دیدگاه زبانشناسی موجب می‌شود که متون ادبی را در روشی علمی بکاود و نتایجی دقیق به دست آورد. یاکوبسن[1] در بررسی ادبیات از دیدگاه زبانشناسی و پیوند این دو بیان می‌کند که «ادبشناسی[2] به مسائل ساختار کلام می‌پردازد؛ درست همان‌طور که در تحلیل نقاشی به ساخت تصویری پرداخته می‌شود. از آنجا که زبانشناسی، علم جهانی ساختار کلام است، ادب‌شناسی را باید جزء مکمل زبانشناسی دانست» (فالر و دیگران، ۱۳۸۱: ۷۱). یاکوبسن در اشاره به انواع نقشهای زبانی برای تشخیص ویژگی ذاتی ادب از شیوه کاربرد واژه‌ها روی محور «همنشینی» و «جانشینی» سود می‌جوید. شیوه انتخاب یک واژه از میان واژه‌های کم و بیش معادل یکدیگر، روی محور جانشینی و چگونگی همنشینی آنها روی محور همنشینی می‌تواند جملات زبان را از نقش ارتباطی به سمت نقش ادبی سوق دهد. از دید او شیوه انتخاب و ترکیب واژه‌ها یکی از ویژگیهای تشخیص نقش ادبی زبان از دیگر نقشهای زبان است (صفوی، ۱۳۹۰. ج۱: ٤٤و ٤٥). بر اساس نظر یاکوبسن می‌توان هر سخن را به دو قطب استعاری و مجازی تقسیم کرد و در نهایت آن را شیوه‌ای برای تشخیص سبکهای ادبی و هنری در نظر گرفت. یاکوبسن به ذکر مثالهایی از سبک ادبی و هنری اشاره می‌کند. وی برای نمونه مکتب نقاشی سوررئال و دو مکتب ادبی رمانتیسم و سمبولیسم را به قطب استعاری و مکتب کوبیسم در نقاشی و رئالیسم در ادبیات را به قطب مجازی متمایل می‌داند (همان: ۹۹). بنابراین گرایش به قطبهای مخالف استعاره و مجاز به عنوان وجه غالب، مرزبندی مشخصی را میان سبکها ایجاد می‌کند. بر این اساس می‌توان اشاره کرد در سبکهای ادب فارسی، شاعران سبک خراسانی در اشعارشان به محور همنشینی و قطب مجازی گرایش داشته‌اند در حالی که در سبک عراقی گرایش به محور جانشینی و قطب استعاری، وجه غالب است (شاه‌حسینی، ۱۳۹۰: ۱۳). با بررسی اشعار اخوان ثالث به عنوان شاعر برجسته سبک معاصر شعر فارسی از نظر بررسیهای سبک‌شناختی، ویژگیها و مختصاتی قابل

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

درک است که متن را ساده و قابل درک کرده است. آنچه در اشعار شاعر معاصر ایران به چشم می‌خورد، گرایش نسبی به فرایند ترکیب است.

برای توضیح این موضوع ابتدا تعریف یاکوبسن از قطب مجازی و قطب استعاری زبان شرح داده می‌شود. سپس با توضیح عملکرد این دو قطب در شعر اخوان ثالث، تفاوت عملکرد دو فرایند انتخاب و ترکیب در شعر این شاعران بررسی و مقایسه خواهد شد. در این مقاله صناعاتی که روی محور جانشینی و همنشینی عمل می‌کند بررسی خواهد شد؛ صناعاتی چون «تشبیه بلیغ»، «استعاره»، «کنایه» که معانی ضمنی ایجاد کرده، و روی محور جانشینی قرار گرفته است. صناعات «ایهام»، «پارادوکس»، «تضاد»، «مراعات‌النظیر» و انواع «توازن» روی محور همنشینی قرار می‌گیرد و معنی مصرع را بیشتر توضیح می‌دهد. نمونه عملکرد هر یک از این صناعات در یک دفتر از شعر این شاعر معاصر تحلیل شده که در ادامه برای نمونه بندهایی از این اشعار آمده است.

۲-۱ پرسشها و فرضیه‌های پژوهش

این پژوهش در پی پاسخگویی به این پرسشها است:

- عملکرد و فرایند انتخاب و ترکیب روی دو محور جانشینی و همنشینی در اشعار اخوان ثالث چگونه است؟
- بر اساس چه ابزارها و صناعاتی می‌توان عملکرد دو فرایند انتخاب و ترکیب را در اشعار اخوان ثالث سنجید و مقایسه کرد؟
- چه ارتباطی میان ویژگیهای سبک معاصر با عملکرد دو فرایند انتخاب و ترکیب هست؟

فرضیه‌های پژوهش:

- دو فرایند انتخاب و ترکیب در اشعار اخوان ثالث در کنار یکدیگر عمل می‌کنند با این تفاوت که گرایش به سمت فرایند ترکیب ست.
- با صناعاتی مانند تشبیع غیر بلیغ، تناسب، تکرار، تضاد، توازن و مجاز عملکرد فرایند ترکیب و با صناعاتی مانند کنایه، استعاره و تشبیه بلیغ عملکرد فرایند انتخاب را می‌توان در اشعار این شاعر سنجید.
- ویژگیهای سبک معاصر فارسی با دو فرایند ترکیب و انتخاب تناسب دارد.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

۳-۱ پیشینه تحقیق

یاکوبسن نخستین کسی است که در نقد ساختگرا عملکرد واحدهای رمزگان را روی دو محور جانشینی و همنشینی مورد توجه قرار داد (صفوی، ۱۳۹۱: ۵۰۵). وی برای نخستین بار بیان کرد که استفاده از دو فرایند «انتخاب» و «ترکیب» و عملکرد هر یک روی این دو محور، می‌تواند ملاک تشخیص سبک باشد. او بر این باور بود که تقدم فرایند استفاده از محور جانشینی یعنی گرایش به سمت قطب استعاری در مکاتب رمانتیسم و سمبولیسم مشهود است و تقدم فرایند استفاده از محور همنشینی یعنی گرایش به قطب مجازی در مکتب رئالیسم نیز مشخص است (همان، ۱۳۹۰. ج۲: ۱۸٦).

در ادامه، کوروش صفوی در کتاب *از زبانشناسی به ادبیات*، ج دوم در سال۱۳۹۰ فصلی را تحت عنوان «پیشنهادی در سبک‌شناسی ادب فارسی» و در کتاب *آشنایی با زبانشناسی در مطالعات ادب فارسی* در سال ۱۳۹۱، همان بحث را به صورت مفصلتر با عنوان سبک‌شناسی آورده است. صفوی در این فصول ابتدا سنت سبک‌شناسی، مبانی طبقه‌بندی، شاخصهای تعیین سبک و بینش زیرساختی سبک را مرور، و سپس روشی نو را با تکیه بر نظریات ساختگرایانی چون لیچ، سوسور، هاورانک برای تقسیم‌بندی سبکهای ادبی ارائه می‌کند. وی بر این باور است که می‌توان میان تمامی سبکهای آفرینشهای هنری انسان در یک دوره ویژگیها و مؤلفه‌های مشترکی یافت. صفوی برای این کار از بررسی و تحلیل عملکرد فرایندهای «انتخاب» و «ترکیب» و «تراز ادبی» در متون بهره می‌گیرد (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۸۲ـ ۲۰۱). پژوهشهای بسیاری درباره آثار اخوان ثالث انجام شده است؛ برای نمونه کتابهای *حالات و مقامات م. امید* از شفیعی کدکنی (۱۳۹۱)، *آوا و القا: رهیافتی به شعر اخوان* از مهوش قویمی (۱۳۸۳)، *شعر اخوان ثالث از آغاز تا امروز* از محمد حقوقی (۱۳۸۳) و ... باید اشاره کرد که هیچ یک از این پژوهشها به صورت مستقل دربارهٔ بررسی اشعار اخوان بر اساس نظریه یاکوبسن نیست. پژوهشهای دیگری، که از جنبه زبانشناختی البته در قالب نظریه‌های متفاوت از نظریه مورد توجه در این مقاله به اشعار اخوان ثالث اشاره کرده عبارت است از: «برجسته‌سازی در شعر اخوان ثالث» از حمید صمصام و نازنین شیخ‌زاده (۱۳۹۵)، «تحلیل ساختاری شعر میراث اخوان ثالث» از ابراهیم ابراهیم‌تبار (۱۳۹٤) و «بررسی انواع آشنایی‌زداییها در آثار مهدی اخوان ثالث» از حسن فیروزی، شهریار حسن‌زاده و حسین

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

آریان (۱۳۹۸) و مقاله «نقشهای زبان در مجموعه آخر شاهنامه اخوان ثالث» از محمد مهدی زمانی (۱۳۹۵)، در مقاله «بررسی نمودهای هنجارگریزی در خوان هشتم و راز ماندگاری این شعر» از صغری سلمانی‌نژاد مهرآبادی (۱۳۹٤) و مقاله «تحلیل ساختار شکل‌گیری معنا در شعر قصه‌ای از شب مهدی اخوان ثالث بر اساس آراء یاکوبسن» از روح‌الله قاسمی و میترا مرادی (۱۳۹۷). با دقت در این پژوهشها می‌توان دریافت در هیچ یک از آنها به کاربرد نظریه محور جانشینی و همنشینی یاکوبسن در مجموعه اشعار آخر شاهنامه اخوان توجهی نشده و به همین دلیل بررسی این نظریه و تحلیل آن در ارتباط با ویژگیهای سبکی شعر معاصر، حائز اهمیت است.

٤-۱هدف پژوهش

هدف پژوهش بررسی مؤلفه‌ها و ویژگیهای سبکی شعر معاصر فارسی با تکیه بر اشعار اخوان ثالث بر اساس ابزارهای دو فرایند انتخاب و ترکیب است. در پی این هدف به تبیین چگونگی عملکرد این دو فرایند بر اساس صناعات ادبی اشعار این شاعر پرداخته می‌شود. در نهایت با بررسی و تحلیل یک دفتر از اشعار وی در دو محور همنشینی و جانشینی به بررسی نوع ارتباط و تناسب ویژگیهای ارائه شده در کتابهای سبک‌شناسی برای سبک معاصر با مؤلفه‌های چگونگی عملکرد دو ابزار انتخاب و ترکیب در دو محور جانشینی و همنشینی خواهیم پرداخت.

۲. مبانی نظری

۲-۱ قطبهای استعاری و مجازی

براساس نظریهٔ سوسور[۳]، واژه‌ها در گفتار به دلیل توالیشان، روابطی را میان خود برقرار می کنند که بر بنیاد ویژگی خطی و یک بعدی زبان استوار است و عنصری که روی یک زنجیره قرار می‌گیرد، تنها زمانی ارزش خود را به دست می‌آورد که در تقابل با عناصر پیش و پس از خود و یا هر دوی آنها باشد (سوسور، ۱۳۷۸: ۱۷٦). یاکوبسن با بهره‌گیری از نظریه سوسور در مورد محورهای جانشینی و همنشینی، نقش ادبی زبان را توضیح، و «استعاره» را به روابط جانشینی و «مجاز» را به روابط همنشینی پیوند می‌دهد. نظر یاکوبسن از این واقعیت ساده آغاز می‌شود که می‌توان تمامی واژه‌ها را رده‌بندی و مقوله‌بندی کرد. هر بار که ما زبان را به کار می‌بریم، آنچه را می‌گوییم یا می‌نویسیم،

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

محصول آمیزشی است از واژه‌هایی گزینش شده از میان تعداد فراوانی مقوله‌های واژگان. ما همچنین دائماً از میان گستره معنا نیز به گزینش دست می‌زنیم (برتنس، ۱۳۸٤: ٦۱). ناگفته نماند که آنچه یاکوبسن تحت عنوان «استعاره» و «مجاز» معرفی می‌کند، معادل اصطلاحات در علم بیان فارسی نیست.

رومن یاکوبسن با جایگزین کردن دو واژه «ترکیب» و «انتخاب» به جای همنشینی و جانشینی، رویکردی جدید نسبت به مجاز و استعاره مطرح ساخت. یاکوبسن استعاره را فرایندی می‌داند که نشانه‌ای را از محور متداعی (جانشینی) به جای نشانه دیگری قرار می‌دهد. مجاز برعکس، فرایندی است که روی محور همنشینی عمل می‌کند و نشانه‌ها را کنار هم می‌نشاند (همان: ۹۸). استعاره بر مبنای شباهت از روی محور جانشینی و مجاز بر مبنای علاقه مجاورت و روی محور همنشینی انجام می‌شود. در واقع کلام در دو جهت معنایی مختلف ادامه می‌یابد؛ یعنی گذار از هر موضوع به موضوع دیگر یا بر اساس مشابهت آن دو یا بر اساس مجاورت آنها صورت می‌گیرد. مناسبترین اصطلاح مورد اول، شیوه استعاری و مورد دوم، شیوه مجازی است (فالر و دیگران،۱۳۸۱: ۳۹).

یاکوبسن عملکرد روی محور متداعی را بر «تشابه» مبتنی می‌داند؛ یعنی یک واحد زبانی به این دلیل به جای واحد دیگری قرار می‌گیرد که با آن متشابه است. از سوی دیگر عملکرد روی محور همنشینی بر «مجاورت»[٤] متکی است. دو واحد زبانی، زمانی می‌توانند همنشین یکدیگر شوند که از امکان مجاورت با یکدیگر برخوردار باشند. وی به جای دو اصطلاح محور جانشینی و محور همنشینی از دو اصطلاح انتخاب و ترکیب استفاده می‌کند. انتخاب و ترکیب، نتیجه عملی است که روی این دو محور صورت می‌پذیرد. وی معتقد است ناتوانی در کاربرد هر یک از این دو فرایند، اختلالی زبانی است؛ یعنی زبان‌پریشی که نتواند واژه‌ای را به جای واژه دیگر انتخاب کند، یعنی تشابه را درک نکند، نشانگر ناتوانی او در کاربرد قطب استعاری است. زبان‌پریشی که توانایی کنار هم قراردادن واژه‌ها را نداشته باشد در کاربرد قطب مجازی ناتوان است. فرد گوینده (رمزگذار) اندیشه‌ای را به کمک زبان یا همان رمز به مخاطب خود (رمزگشا) منتقل، و مخاطب این اندیشه را ابتدا رمزگشایی، و سپس درک می‌کند. گوینده یا رمزگذار ابتدا از روی محور جانشینی، نشانه‌ای را انتخاب، و بعد روی محور همنشینی با نشانه‌های دیگر ترکیب می‌کند در حالی که مخاطب یا رمزگشا ابتدا با ترکیب صورت گفتار یا محور همنشینی و بعد با انتخاب روبه‌رو می‌شود. بنابراین نمی‌توان مطمئن بود

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

که رمزگشا پس از رویارویی با ترکیب دقیقاً به همان انتخاب موردنظر رمزگذار برسد (صفوی،۱۳۹۰. ج۲: ۵۵). هر اندازه مدلول زبانی به مصداق جهان خارج نزدیکتر باشد، امکان دستیابی رمزگشا به انتخاب مورد نظر رمزگذار بیشتر است (همان: ٥٦). بر این اساس، یاکوبسن گرایش هر یک از مکتبهای ادبی را به این دو قطب استعاری و مجازی معین می‌کند. توجه به قطبهای استعاری و مجازی زبان در تشخیص ویژگیهای متون و طبقه‌بندی آنها اهمیت بسیاری دارد و ابزاری دقیق برای بررسیهای سبک‌شناختی است. به اعتقاد یاکوبسن، میزان استفاده از این دو قطب ملاکی برای تشخیص سبک می‌تواند باشد (همان: ۹۸و۹۹).

در توضیح قطب استعاری و مجازی باید به این نکته اشاره کرد که «مدلول» به نظام زبان تعلق دارد و انتخابی است از «مصداقی»[۵] در جهان خارج که برای زبان صورت پذیرفته است. استفاده از آنچه یاکوبسن قطب مجازی نامیده است، یعنی گرایش به کاربرد نشانه‌ها بر حسب مجاورت و روی محور همنشینی به نزدیک‌شدن مدلول به مصداق می‌انجامد و گرایش به قطب استعاری یعنی تمایل به انتخاب نشانه‌ها به جای یکدیگر بر حسب تشابه و روی محور جانشینی، حاصلی جز دور شدن مدلول از مصداق ندارد (صفوی،۱۳۹۰. ج۲: ۱۰٤).

براساس نمونه‌های(۱) و (۲) عملکرد دو قطب مجازی و استعاری را می‌توان در واژه «رود» نشان داد:

نمونه **(۱)**: «آن رودی که از گوهرنگ رشته‌های زردکوه سرچشمه می‌گیرد و به اروندرود می‌ریزد و قابل کشتیرانی است و اسمش کارون است». در این نمونه، فوق واژه رود، که مصداقهای مختلفی در جهان دارد بر اساس عملکرد روی محور همنشینی یعنی مجاورت و گرایش به قطب مجازی سبب نزدیک شدن مدلول «رود» از مصداق موجودش در جهان خارج شده است. نمونه**(۲)**: «رود غم»، «رود طراوت»، «رود خون» و غیره. در این نمونه واژه رود براساس عملکرد روی محور جانشینی یعنی مشابهت و گرایش به قطب استعاری سبب دورشدن مدلولِ «رود» از مصداق موجودش در جهان خارج شده است (صفوی،۱۳۹۰. ج۲: ۱۰۵ـ۱۰۸).

۲-۲ تراز در انتخاب و ترکیب

اصطلاح «تراز[٦]» را نخستین بار، «مارتینه» در کتاب کلاسیک خود، «تراز تغییرات آوایی» به کار برد تا حفظ تعادل نظام زبان را هنگام تغییرات درزمانی نشان دهد (صفوی،

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

۱۳۹۰. ج۲: ۱۰۸). تراز به معنای واکنش در بخشی از نظام زبان به دلیل کنش در بخش دیگری از آن است که در عملکرد روی محورهای همنشینی و جانشینی برای آفرینش ادبی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا می‌تواند ابزار دقیقی برای تعیین شاخصهای ادبی باشد (همان: ۱۸٦).

تراز به مانند ترازویی می‌ماند که کفه‌های آن دو محور جانشینی و همنشینی است؛ یعنی میان انتخاب و ترکیب نوعی تراز وجود دارد؛ به این معنی که هر اندازه گرایش به انتخاب بیشتر شود از اهمیت ترکیب کاسته می‌شود یا هر اندازه گرایش به ترکیب افزونتر شود از اهمیت انتخاب کاسته می‌شود. این گرایش در ادبیات به مجموعه‌ای از شرایط برون زبانی وابسته است و هدفِ خالق اثر را نشان می‌دهد (همان: ۱۰۸ـ ۱۱۰).

۳. سبک معاصر فارسی

سبک معاصر بعد از سبک مشروطیت از اوایل قرن چهاردهم هجری تا کنون به شمار می‌آید (انوشه، ۱۳۷٦: ۷۹۲). جریان واقعی تغییر سبک با علی اسفندیاری معروف به نیما یوشیج بعد از مشروطه آغاز شد که در این شیوه هر سه سطح زبان، فکر و ادبیات دچار تحول عظیمی شد (شمیسا، ۱۳۸٦: ۳۳۱). در شعر نو سه شیوه رایج بوده که عبارت است از: شعر آزاد که وزن عروضی دارد؛ اما جای قافیه‌ها مشخص نیست؛ مانند اشعار نیما، اخوان ثالث و فروغ و غیره. شعر سپید که هرچند آهنگین است، وزن عروضی ندارد و جای قافیه هم در آن مشخص نیست. که می توان شاملو را نماینده این شیوه دانست. شعر موج نو که نه وزن عروضی و نه قافیه دارد و آهنگین نیز نیست. از جمله ویژگیهای فکری این سبک به این نکات اشاره کرده‌اند: **الف**) معشوق زمینی **ب**) معشوق مؤنث **پ**) مخاطب مردم معمولی و عوام هستند **ت**. دنیایی بودن شعر این دوره **ث**) تنوع موضوعات، ج. اشاره به مسائل خصوصی زندگی چ. توجه شدید به مسائل اجتماعی و سیاسی ح. صمیمانه بودن شعر خ. پیوستگی اشعار در محور عمودی (همان: ۳۳۸ـ۳۳٤).

ویژگیهای زبانی و ادبی این سبک: **الف)** کاربرد لغات و ترکیبات زبان فارسی امروز **ب**) آزادی استفاده از همه واژه‌ها **پ**) واحد شعر بند است. **ت**) وجود صنایع ادبی به صورت طبیعی **ث**) مصرعهای نامساوی **ج**) ابهام **چ**) تشبیهات و استعارات نو **ح)** تأکید

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

بر کاربرد و اهمیت سمبل **خ**) موسیقی و لحن طبیعی د. مأنوس بودن زبان برای مردم. **ذ**) واقعیت‌نمایی **ر**) ایجاد روابط تازه بین معقول و محسوس **ز**) کاربرد شکلهای نیمایی یا سپید به جای قوالب سنتی چون قصیده و غزل (همان: ۳۳۷ـ۳٤۰). مقاله بر آن است تا با رویکرد زبانشناسانه و از دید نظریه یاکوبسن، دفتری از این شاعر برجسته سبک معاصر را بررسی، و در نهایت، شعر وی و ویژگیهای سبکی ذکر شده را بر اساس گرایش به انتخاب و ترکیب تحلیل کند.

٤. تحلیل برخی از بندهای اخوان ثالث از دید زبانشناسی

از دید یاکوبسن، گذر از هر موضوع به موضوع دیگر یا بر اساس شباهت صورت می‌گیرد یا مجاورت. در نمونه‌های یک تا هشت امکانات مختلف جانشینی و همنشینی عناصر را مورد بررسی قرار می‌دهیم تا معلوم شود اخوان ثالث به عنوان یکی از نماینده‌های سبک آزاد چگونه عناصر شعری خود را انتخاب و ترکیب می‌کند.

۱. در شگفت از این غبار بی‌سوار
خشمگین، ما ناشریفان مانده‌ایم
آبها از آسیا افتاده؛ لیک
باز ما با موج و طوفان مانده‌ایم (اخوان ثالث، ۱۳۹۰: ۲٦).

شاعر در این عبارات با کاربرد صناعاتی که روی محور جانشینی عمل کرده‌اند، فرایند انتخاب را تقویت می‌کند؛ برای نمونه عبارت «غبار بی‌سوار» بر حسب شباهت از روی محور جانشینی در قالب صنعت استعاره به جای مفهوم «امید واهی» انتخاب شده است. کاربرد عبارت استعاری «موج و طوفان»، که بر حسب مشابهت از روی محور جانشینی به جای «مشکلات و سختی‌ها» انتخاب شده است، سبب دوری مدلول و مصداق شده و در نهایت قطب استعاری این بند را تقویت کرده است. عبارت کنایی «آبها از آسیا افتاده» که در کل این شعر بارها تکرار شده در معنای ضمنی «بی‌رونق شدن» و معانی از این دست به کار رفته که بر حسب مشابهت از روی محور جانشینی انتخاب شده و در محور همنشینی ترکیب است. از طرفی شاعر در کنار عمکرد فرایند انتخاب با ایجاد تناسب معنایی میان کلماتی چون «غبار»، «آب»، «موج»، «طوفان» و «آسیا» و از طرفی میان «خشمگین و ناشریف» روی محور هم‌نشینی حرکت کرده است. عملکرد این محور بر حسب مجاورت با افزدن عنصر تکرار واژه‌ها و عملکرد صنعت

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

توازن واجی در واجهای /r/، /š/، /n/، /ā/،/m/،/n/، /b/ تقویت شده است. در نهایت شاعر با عملکرد این صناعات روی محور همنشینی سبب تصریح معنی بیت شده است.

۲. از تهی سرشار،
جویبار لحظه‌ها جاری‌ست
چون سبوی تشنه کاندر خواب بیند آب و اندر آب بیند سنگ
دوستان و دشمنان را می‌شناسم من
زندگی را دوست می‌دارم
مرگ را دشمن
وای، اما ـ با که باید گفت این؟ ـ من دوستی دارم
که به دشمن خواهم از او التجا بردن
جویبار لحظه‌ها جاری (همان: ۳۰ـ۳۱).

شاعر در این نمونه عبارت تشبیهی «جویبار لحظه‌ها» را از نوع تشبیه بلیغ با طرفین عقلی ـ حسی ذکر کرده است. تشبیه بلیغ، که مخیل‌ترین نوع تشبیه است در این دفتر از شعر اخوان ثالث بسیار کم استفاده شده و این خود یکی از عواملی است که سبب آسان بودن اشعار شده است. از یک سو این عبارت تشبیهی بلیغ با طرفین عقلی ـ حسی سبب تقویت محور جانشینی در بند شده است. عبارت «سنگ در آب بودن» بر حسب مشابهت از روی محور جانشینی انتخاب و جایگزین معنای «دشمن داشتن» شده است. در ادامه، شاعر «خود را به سبویی تشنه» تشبیه کرده که ذکر ادات تشبیه و وجه شبه سبب نزدیکی مدلول و مصداق و عملکرد روی محور همنشینی شده است. درواقع تشبیه مفصل در این اشعار بسامد زیادی دارد که ذکر دیگر عوامل تشبیه سبب توضیح معنای جملات و شعر شده است. شاعر با کاربرد این تشبیه تمثیلی به سبب آشکار و صریح کردن معنای بند روی محور همنشینی عمل کرده است. تشبیه «دشمنان» به «سنگ» و «دوستان» به «آب» و همچنین «مرگ» به «دشمن» روی محور جانشینی بر حسب شباهت شکل گرفته است. در کنار عملکرد محور جانشینی به کار رفتن تضادها میان دوست و دشمن و تکرار آن عملکردی است که بر اساس ترکیب واحدها مطرح شده است و درک آن روی محور همنشینی صورت می‌پذیرد. همنشینی واژه‌ها در عبارت پاردوکسیکال «از تهی سرشار» بر حسب فرایند ترکیب به گونه‌ای است که سبب ایجاد تعلیق در درک معنی می‌شود. از طرفی به کار رفتن صنعت مراعات‌النظیردر

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

شبکه واژگان «تشنه»، «آب»، «سبو» و «جویبار»، توازن واجی در واجهای /r/، /š/، /s/، /ā/، /m/، /j/، /b/ و تکرار واژه‌ها و جملات سبب شده است که این عناصر در مجاورت با یکدیگر روی محور همنشینی عمل کنند. در این بند نیز در کنار جمله اول، که نقش ادبی دارد، نقشهای ارجاعی نیز به چشم می‌خورد. این نقش تا حدودی از مخیل کردن کلام می‌کاهد و در درک آسان متن، مخاطب را یاری می‌کند. به کار رفتن این صناعات روی محور همنشینی سبب توضیح معنای بیت شده است.

۳. چون درختی در صمیم سرد و بی‌ابر زمستانی
هرچه برگم بود و بارم بود
هرچه از فر بلوغ گرم تابستان و میراث بهارم بود
هرچه یاد و یادگارم بود
ریخته‌ست.
چون درختی در زمستانم
بی که پندارد بهاری بود و خواهد بود (همان: ۹۷).

عناصر این نمونه روی محور همنشینی و جانشینی در کنار یکدیگر به کار رفته است. شاعر بر اساس مشابهت معنایی، عبارات تشبیهی «خود» به «درخت» را مطرح کرده که ذکر دیگر اجزای تشبیه سبب درک آسان متن شده است. عبارت کنایی «ریختن برگ و بار و یاد و یادگار» از روی محور جانشینی انتخاب شده و به جای عبارات «از دست دادن امید و آرزو و توان» روی محور همنشینی قرار گرفته است. شرایط همنشینی واژه‌ها در این جملات به‌گونه‌ای است که به ایجاد تشخیص در عبارات «فر بلوغ گرم تابستان» و «درختی ... پندارد» منجر شده است. عملکرد صنعت تشخیص در کنار کنایه‌ها سبب تقویت قطب استعاری و سبب ایجاد معنی ضمنی شده است. تناسب واژه‌های «درخت»، «برگ»، «بار»، «بهار»، «تابستان»، و عبارات «سرد»، «بی‌ابر» و «زمستان»، تضاد میان «زمستان و تابستان»، «گرم و سرد» در کنار توازن واجی و همچنین توازن نحوی جملات، که ساختار یکسانی دارد و تکرار واژه‌ها بیانگر عملکرد قطب مجازی روی محور همنشینی کلام، و کلام را به این سمت سوق داده است.

٤. پنجره باز است
و آسمان پیداست
چون یکی برج بلند جادویی، دیوارش از اطلس

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

موجدار و روشن و آبی
پاره‌های ابر، همچون غرفه‌های برج
و آن کبوترهای پران در فضای برج
مثل چشمک‌زن چراغی چند، مهتابی (همان: ٦٣).

عملکرد صناعاتی مانند تشبیه‌هایی چون «آسمان به برجی بلند»، «تکه‌های ابر به غرفه‌ها»، «کبوتران به چراغی چشمک‌زن» با طرفین حسی ـ حسی سبب توضیح معنای متن شده است. در واقع حسی بودن طرفین تشبیهات مدلول و مصداق را به یکدیگر نزدیکتر، و همچنین ذکر ادات تشبیه و وجه شبه نیز دشواری درک متن را بسیار اندک کرده است. در نهایت عملکرد تشبیهات غیر بلیغ در این بند سبب تقویت نشاندارسازی همنشینی در بیت شده است. انتخاب این نوع از تشبیهات حاکی از گرایش شاعر به سمت فرایند ترکیب است. این گرایش با عملکرد عناصری چون مراعات‌النظیر میان واژه‌های «اطلس»، «موجدار»، «آبی»، «روشن» و «مهتابی» یا میان واژه‌های «آسمان»، «ابر»، «مهتابی»، «کبوتر» و «آبی» و میان واژه‌های «پنجره»، «دیوار»، «غرفه» و «برج» و توازنهای واجی بر عملکرد قطب مجازی زبان افزوده است. همچنین ارجاعی بودن جملات آغازین بند در این راستا عمل کرده است. گرایش به قطب مجازی و فرایند ترکیب در این بند مشهود است.

٥. ما

فاتحان شهرهای رفته بربادیم
با صدایی ناتوانتر زانکه بیرون آید از سینه
راویان قصه‌های رفته از یادیم
کس به چیزی یا پشیزی برنگیرد سکه‌هامان را.
گویی ازشاهی‌ست بیگانه (همان: ٧٦).

در این بند، عبارات کنایی «رفته بر باد»، «برنگرفتن به پشیزی» و «سکه‌ها متعلق به شاه بیگانه بودن» بر اساس مشابهت در محور جانشینی به جای عبارات «از بین رفتن و نابودن شدن»، «اهمیت و ارزش نداشتن» و «بی ارزش بودن» انتخاب شده است. باید توجه کرد عبارات کنایی اشعار *آخر شاهنامه* اخوان ثالث غالباً از نوع کنایه ایما است و تشخیص آن برای مخاطب چندان دشوار نیست. این موضوع خود در آسانی ابیات وی نقش مهمی را ایفا می‌کند. در کنار این صنعت، کاربرد استعاره در واژه «سکه» در معنای

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

«ارزشها و داراییها» می‌تواند عملکرد روی محور جانشینی را تقویت کند. در این بند استفاده از قطب مجازی زبان در صناعات تناسب معنایی میان «سکه» و «شاه»، «قصه» و «راوی»، و «ناتوان»، «رفته بر باد» و «بیگانه»، که بار معنایی مشابهی را القا می‌کند در کنار تکرار واجی و توازنهای واژه‌ای و نحوی در جملات این بند مشهود است. این صناعات بر رویه زبان و در مجاورت با یکدیگر عمل کرده، و موجب آشکار شدن معنا شده است.

٦. دیگر اکنون دیری و دوری‌ست
کاین پریشان مرد
این پریشان پریشان‌گرد
در پس زانوی حیرت مانده خاموش است
سخت بیزار از دل و دست و زبان بودن
جمله تن، چون در دریا، چشم
پای تا سر چون صدف گوش است (همان: ١٢٨ـ١٢٩).

شاعر در این بند واژه‌ها را روی محور همنشینی به گونه‌ای با یکدیگر ترکیب کرده که صنعت تناسب معنایی سبب توضیح بند شده است در کنار این صنعت روی محور همنشینی تکرار واژه‌هایی چون «پریشان»، «و»، «چون» و «است» سبب تقویت فرایند ترکیب شده است. در نهایت در این بند عبارت کنایی «دل و دست و زبان بودن» بر حسب مشابهت جانشین عبارت «انسان بودن» شده است. در ادامه این بند می‌توان «تن» را مشبهی حسی برای مشبه به حسی «در دریا» در نظر گرفت و از طرفی نیز در بند پایانی تشبیه حسی ـ حسی دیگری، یعنی «پای تا سر» به «صدف»، نیز به چشم می‌خورد که روی محور همنشینی و بر حسب شباهت عمل کرده است. حسی بودن این تشبیه‌ها و ذکر دیگر عوامل تشبیه سبب درک آسان و صریح مدلول و مصداق شده و از مخیل بودن آنها کاسته است. از طرفی همنشینی واژه‌ها و ترکیب آنها در این بند به گونه‌ای است که معنای دوگانه را برای برخی از واژه‌ها چون «سر تا پای» ایجاد کرده است. شاعر با انتخاب واژه‌هایی از یک حوزه معنایی مانند «زانو»، «دست»، «دل»، «زبان»، «سر»، «چشم»، «گوش» و «پا» و تکرار و توازن واجی روی محور همنشینی عمل کرده است.

٧. افق تا افق آب است

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

کران تا کران دریا
نه ماهیم من، از شنا چه حاصل؟
که نیست ساحل ـ ساحل ـ که نیست ساحل
دگر بازوانم خسته‌ست.
مرا چه بیم و ترا چه پروا ـ ای دل!
که دانی ـ که دانی
دگر تخته پاره به امواج دریا سپرده‌ام من.
زمام حسرت به دست دریغا سپرده‌ام من (همان: ۸۰ـ۸۱).

در عبارت کنایی «حاصل نداشتن شنا»، که به جای عبارت «فابده نداشتن زندگی و بی‌فایده بودن تلاش» در محور ترکیب قرار گرفته و قاعده‌کاهی معنایی بر حسب انتخاب رخ داده است. در ادامه عبارت کنایی دیگری نیز چون «تخته پاره به دریا سپردن» و «زمام حسرت به دست دریغا سپردن» بر حسب انتخاب از روی محور جانشینی ذکر شده است که می‌تواند گویای عملکرد فرایند انتخاب باشد. در عبارت «زمام حسرت به دست دریغا سپردن» و در «مخاطب قرار گرفتن دل» با تشخیصی روبه‌رو هستیم که بر فرایند انتخاب تأکید می‌کند. همچنین در عبارات «نه ماهیم من» می‌توان گونه‌ای از تشبیه را در نظر گرفت که با طرفین عقلی ـ حسی بیان شده است. آنچه در این بندها عملکرد محود همنشینی و فرایند ترکیب را بارزتر کرده، تکرار مداوم واژه‌های مختلفی چون «افق»، «کران»، «ساحل»، «دانی»، «چه» و «من» است. در کنار این تکرارها تناسب میان واژه‌هایی چون «افق» و «کران»، «دریا»، «آب»، «شنا»، «ماهی»، «ساحل»، «امواج»، «تخته پاره» در این دو بند سبب توضیح معنای بندها شده است. همچنین در این دو بند می‌توان نقش ارجاعی جملات را در کنار نقش ادبی برخی از جملات مشاهده کرد.

۸. خوب یادم نیست

تاکجاها رفته بودم؛ خوب یادم نیست
این، که فریادی شنیدم یا هوس کردم
که کنم رو باز پس، رو باز پس کردم
پیش چشمم خفته اینک راه پیموده
پهندشت برف‌پوشی راه من بوده
گامهای من بر آن نقش من افزوده

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

چند گامی بازگشتم؛ برف می‌بارید.
باز می‌گشتم
برف می‌بارید (همان: ۱۰۷).

در این بند همانند بسیاری از بندهای دیگر این دفتر، شعر به سبب وجود تناسبهای معنایی فراوان میان واژه‌ها، تکرارها و توازنهای پرکاربرددر سطح واژه و جمله مانند «خوب یادم نیست»، «رو باز پس کردم»، «باز می‌گشتم» و «برف می‌بارید»، گرایش به سمت محور همنشینی است. غالب جملات که نقش ارجاعی دارد، سبب توضیح معنا در بندها از جمله این بند شده است. در سطح محور جانشینی در این بند می‌توان به عملکرد صنعت تشخیص در عبارت «خفته بودن راه» اشاره کرد که بر حسب فرایند انتخاب عمل کرده است.

بنابر بررسی یک دفتر از اشعار اخوان ثالث می‌توان به جدول (۱) دست یافت.

تعداد ابیات	فراوانی‌استفاده از محور همنشینی	درصد	فراوانی استفاده از محور جانشینی	درصد
یک دفتر	٦٢٧	٪٥٧	٤٧٨	٪٤٣

جدول ۱: همنشینی و جانشینی عناصر نظم و شعر در دفتر آخر شاهنامه اخوان ثالث

اگرچه آمار، حاکی از عملکرد دو قطب استعاری و مجازی در کنار یکدیگر در اشعار اخوان است براساس این تحلیلها درمی‌یابیم که کاربرد این دو محور در شعر اخوان با اختلاف۱۰درصدی به محور همنشینی گرایش دارد. این شاعر با استفاده از قاعده‌کاهیهای معنایی بر حسب انتخاب و ترکیب از پنج صنعت مهم استفاده کرده است. اخوان ثالث با کاربرد تشبیه بلیغ، استعاره و کنایه بر حسب فرایند انتخاب، نهایت عملکرد روی محور جانشینی را در ابیات نشان داده و با این صناعات سبب ایجاد معانی ضمنی در ابیات شده است و از طرفی با کاربرد ایهام و پارادوکس، تضاد و مراعات‌النظیر و همچنین تشبیه مفصل در بسامد بسیار زیاد بر حسب ترکیب، نهایت عملکرد روی محور همنشینی را در موازات محور جانشینی در هر بند مطرح کرده است و به توضیح معنای آنها می‌پردازد. وجود صناعات توازن قابل توجه در این دفتر اخوان سبب گرایش نسبی این اشعار به محور همنشینی شده است.

می‌توان گفت حرکت اخوان ثالث در اشعار بررسی شده در کنار محور عمودی بیشتر روی محور افقی است؛ یعنی شاعر با برقراری رابطه میان واحدهایی که در

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

ترکیب با یکدیگر قرار می‌گیرد به توضیح معنای جملات و بندها پرداخته است. عملکرد روی محور همنشینی در اشعار اخوان سبب نزدیک شدن مدلول و مصداقهای متن شده است. تشبیهات اشعار این شاعر از دو نوع تشبیه بلیغ و تشبیه مفصل است که کاربرد این دو در شعر می‌تواند بیانگر عملکرد محور همنشینی و جانشینی در کنار یکدیگر باشد. در واقع اخوان با تشبیه بلیغ، فاصله مدلول و مصداق را دورتر کرده و با به کار بردن تشبیه مفصل در بسامد بسیار زیاد سبب نزدیک شدن فاصله مدلول و مصداق شده است. از طرفی دیگر کاربرد دو نوع مشبه و مشبه‌به‌های حسی ـ حسی و عقلی ـ حسی، بیانگر دوری و نزدیکی مدلولها و مصداقها در کنار یکدیگر است؛ اگرچه بسامد طرفین عقلی ـ حسی بسیار اندک بود. در نهایت در اشعار اخوان عملکرد طرفین حسی ـ حسی سبب دستیابی آسان مخاطب به انتخابهای وی شده است. کنایات ابیات این شاعر، که غالباً از نوع ایما است، اگرچه سبب ایجاد معنای ضمنی در ابیات شده، به گونه‌ای انتخاب شده است که خواننده در برخورد با ترکیب آنها روی محور همنشینی به همان انتخابی می‌رسد که شاعر از روی محور جانشینی برگزیده است. با دقت در بندهای مورد بررسی درمی‌یابیم که اخوان در یک شعر، تقریبا موضوع واحدی را ذکر کرده که این وحدت موضوع ارتباط عمودی بندها را با یکدیگر بیشتر ساخته است؛ به عبارتی شاعر یک موضوعِ واحد را از میان موضوعهای شعر فارسی، روی محور جانشینی انتخاب کرده و در محور همنشینیِ شعر ترکیب کرده است. در واقع تعدد موضوعات را در شعر این شاعر کمتر مشاهده می‌کنیم. عملکرد هر یکی از صناعات روی محور جانشینی و همنشینی در ابیات مورد بررسی را در نمودارهای شمارهٔ (۳) و (٤) می‌توان مشاهده کرد.

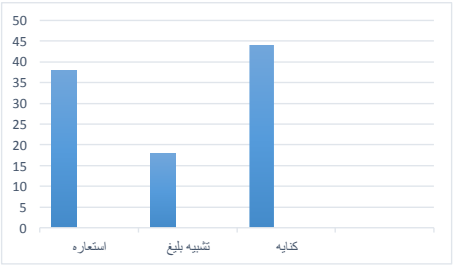

نمودار (۳). عملکرد صناعات روی محور جانشینی به ترتیب در اشعار آخر شاهنامه اخوان ثالث

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

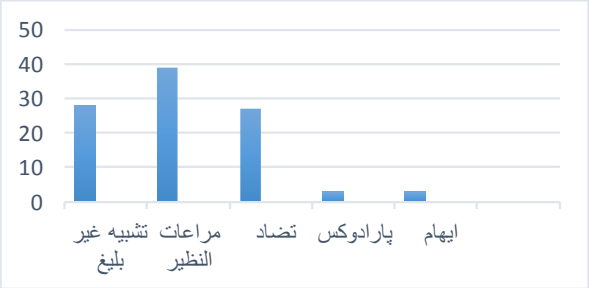

نمودار (٤). عملکرد صناعات روی محور همنشینی به ترتیب در اشعار آخر شاهنامه اخوان ثالث

با توجه به آمار از صناعات اشعار اخوان ثالث درمی‌یابیم که در بخش فرایند انتخاب به ترتیب بسامد از صنعت کنایه و بعد از آن استعاره و تشبیه بلیغ بیشتر استفاده شده است. کنایه‌های دفتر *آخر شاهنامه* عمدتا از نوع کنایه در افعال است که شاعر آنها را پیوسته تکرار کرده و دستیابی خواننده به آنها بسیار آسان است. تشبیهات این اشعار از دو نوع تشبیه بلیغ و تشبیه غیر بلیغ است. باید توجه کرد که اگر ما پیوستاری را برای عملکرد نوع مشبه و مشبه‌به‌های تشبیهات در نظر بگیریم در یک سر پیوستار نوع «عقلی ـ عقلی» و در سر دیگر آن نوع «حسی ـ حسی» قرار می‌گیرد.

در میان این پیوستار دو نوع «حسی ـ عقلی» و «عقلی ـ حسی» مطرح می‌شود. چنین می‌نماید که حرکت تشبیه به سمت حسی بودن طرفین آن غالباً در «زبان خودکار» و حرکت تشبیه به سمت عقلی بودن طرفین غالباً در «زبان شعر» امکان طرح می‌یابد.

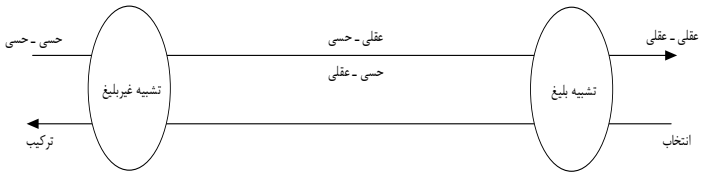

نمودار (٥). پیوستار طرفین تشبیه و جایگاه انواع آن

در مجموع اشعار بررسی شده اخوان ثالث ٨٧ تشبیه بلیغ و ١٧١ تشبیه غیر بلیغ (مفصل) آمده که در ٨٧ تشبیه بلیغ به کار رفته طرفین ٢٦ تشبیه از نوع عقلی ـ حسی، ١٢ تشبیه با طرفین عقلی ـ عقلی و طرفین ٤٩ تشبیه از نوع حسی ـ حسی است. در این میان طرفین ٤٧ تشبیه مفصل از نوع عقلی ـ حسی و ١٢٤ تشبیه با طرفین حسی ـ

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

حسی است. بر اساس این آمار درمی‌یابیم که عقلی ـ حسی بودن طرفین تشبیهات در کنار بلیغ بودن آنها سبب ایجاد نشانداری جانشینی و دوری مدلول و مصداق در اشعار شده است. حسی بودن تشبیه بلیغ و عقلی ـ حسی بودن تشبیه مفصل بیانگر عملکرد نشانداری جانشینی و همنشینی در اشعار است. باید توجه کرد نوع عقلی ـ عقلی طرفین تشبیهات سبب ایجاد پیچیدگی و درک دشوار جملات و بندهای تشبیهی می‌شود که در اشعار اخوان ثالث در بسامد بسیار اندک به چشم می‌خورد و این خود یکی از عوامل آسان و قابل درک بودن ابیات اخوان ثالث است. بسامد زیاد طرفین حسی ـ حسی در دو نوع شبیه اخوان سبب نزدیکی مدلول و مصداق در اشعار وی و همچنین آسانی درک تشبیهات و درنهایت گرایش به سمت فرایند ترکیب شده است. اخوان با کاربرد «تشبیه بلیغ»، «استعاره» و «کنایه» بر حسب انتخاب، نهایت عملکرد روی محور جانشینی را در بندها نشان داده و با این صناعات سبب ایجاد معانی ضمنی در بندها شده است و از طرفی با کاربرد «تناسب معنایی» (ایهام و پارادوکس، تضاد و مراعات‌النظیر) «تشبیه کامل» بر حسب ترکیب، نهایت عملکرد روی محور همنشینی را در موازات محور جانشینی در هر بیت مطرح کرده و به توضیح معنای ابیات پرداخته است. در میان صناعات ترکیب بعد از صنعت «مراعات‌النظیر»، که در قالب همنشینی واژه‌هایی از یک حوزهٔ معنایی است و بعد از آن تشبیه غیر بلیغ درصد بیشتری را در اشعار این شاعر به خود اختصاص داده است. بسامد زیاد صنعت «مراعات‌النظیر» بیانگر حرکت آشکار شاعر روی محور عرضی کلام است که در همنشینی با توضیح عناصر جایگزین شده مطرح شده است. کاربرد صنعت توازن واجی در اشعار اخوان در تناسب با نوع شعر وی، که از نوع شعر آزاد است، قرار گرفته است. کاربرد صنعت‌های «پارادوکس» و «ایهام» در اشعار اخوان نشاندهندهٔ شرایطی است که شاعر در آن همنشینی واژه‌ها را به گونه‌ای شکل داده است که خواننده را در درک متن دچار درنگ و تعلیق می‌کند که البته این نوع کاربرد نیز در ترکیب با واژه‌ها، عناصر جایگزین را توضیح داده است.

سرانجام باید اشاره کرد که بر اساس ویژگیهای مطرح شدهٔ سبک شعر نو در کتابهای سبک‌شناسی (شمیسا، الف۱۳۸٦: ۲۸۲) مانند مخاطب این اشعار غالبا مردم معمولی و عوام هستند. شعر این دوره دنیایی و نه عرفانی است. کاربرد لغات و ترکیبات زبان

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

فارسی امروز، آزادی استفاده از همه واژه‌ها، وجود صنایع ادبی به صورت طبیعی، موسیقی و لحن طبیعی، مأنوس بودن زبان برای مردم برابر و متناسب با فرایند ترکیب است؛ بدین معنا که در روند دنیایی بودن موضوع اشعار، صمیمانه بودن اشعار و یا مأنوس بودن زبان و شعر آن برای مردم، واقعیت‌نمایی از صناعات مرتبط با این روند استفاده شده است، برای نمونه همان طور که دیدیم در اشعار بررسی شده اخوان، کاربرد تشبیه غیر بلیغ به صورت مفصل با حسی بودن طرفین آن یا همنشینی واژه‌هایی از یک حوزهٔ معنایی و تضاد به گونه‌ای عمل کرده که متن مورد بررسی با حرکت روی محور همنشینی به زبان خودکار نزدیک شده است که خیال‌انگیز نیست و البته واقعگرا نیز هست. روند فرایند ترکیب سبب شده است که خواننده با خواندن متن اخوان ثالث به آسانی از روی ترکیبها به درک متن برسد. در کنار این ویژگیهای مبتنی بر ترکیب، ویژگیهای دیگری نیز برای این سبک بیان شده است که با تکیه بر تحلیلهای ابیات می‌توان اشاره کرد که بر فرایند انتخاب مبتنی است؛ ویژگیهایی مانند تنوع موضوعات، اشاره به مسائل خصوصی زندگی، توجه شدید به مسائل اجتماعی و سیاسی، ابهام، تشبیهات و استعارات نو، تأکید بر کاربرد و اهمیت سمبل و ایجاد روابط تازه میان معقول و محسوس اشعار، مواردی است که بر حسب فرایند انتخاب امکان طرح می‌یابد. با بررسی دفتری از اشعار اخوان ثالث دریافتیم که شاعر با استفاده از صناعات مطرح شده مانند «کنایه»، «استعاره»، «تشبیه بلیغ» سبب مخیل شدن کلام گشته و آن را از زبان خودکار دور کرده است؛ بدین معنی که از یک سو با تشبیه بلیغ سبب دوری مدلول و مصداق شده، و از سویی دیگر با عقلی ـ حسی بودن طرفین تشبیه سبب ایجاد روابط تازه میان آنها شده که در مجموع درک متن که مخیل شده در گرو رسیدن به انتخابهایی است که شاعر در متن انجام داده است.

نتیجه‌گیری

براساس تحلیل داده‌های پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که در هر یک از بندهای بررسی شدهٔ شعرِ اخوان ثالث از دفتر آخر شاهنامه دو محور همنشینی و جانشینی در کنار یکدیگر عمل کرده است. این شاعر با استفاده از قاعده‌کاهی معنایی بر حسب انتخاب و ترکیب در صناعات تشبیه، استعاره، کنایه، ایهام، پارادوکس، فاصله بیشتری را میان

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

مدلول و مصداق در مقایسه با دیگر قاعده‌کاهیها ایجاد کرده است. گرایش به عملکرد فرایند ترکیب روی محور همنشینی در اشعار اخوان سبب نزدیکی مدلول و مصداق شده که این کاربرد نزدیک در شعر وی، سبب دستیابی‌آسان مخاطب به انتخابهای شاعر و درک صریح اشعار وی گشته است. عملکرد صناعاتی مانند مراعات‌النظیر، توازن، تشبیه غیر بلیغ، حسی بودن طرفین تشبیهات روی محور همنشینی در اشعار اخوان در تناسب با ویژگیهای شعری معاصر فارسی چون سادگی اشعار ودرک آسان معانی، به کارگیری موضوعات روزمره، عامه بودن آن، پرداختن به مسائل دنیایی، کاربرد لغات و ترکیبات زبان فارسی امروز، آزادی استفاده از همه واژه‌ها، وجود صنایع ادبی به صورت طبیعی، موسیقی و لحن طبیعی و مأنوس بودن زبان برای مردم قرار گرفته است که این تناسب از عملکرد فرایند ترکیب در بسامد زیاد در اشعار وی حکایت می کند. در آخر شاهنامه عملکرد صناعاتی مانند کنایه، استعاره و تشبیه بلیغ با طرفین عقلی روی محور جانشینی در تناسب با ویژگیهای اشاره به مسائل خصوصی زندگی، توجه شدید به مسائل اجتماعی و سیاسی، ابهام، تشبیهات و استعارات نو، تأکید بر کاربرد و اهمیت سمبل و ایجاد روابط تازه میان معقول و محسوس قرار گرفته است. این تناسبات در اشعار اخوان بیانگر عملکرد فرایند انتخاب است. سرانجام بسامد زیاد تشبیهات مفصل، طرفین حسی ـ حسی پرکاربرد حتی در تشبیهات بلیغ و تناسب معنایی فراوان سبب گرایش به کاربرد فرایند ترکیب شده است. این گرایش در محور همنشینی دال بر آسانی شعر و درک معانی صریح اشعار اخوان ثالث است.

پی‌نوشت

1. R. Jakobson
2. Poetics
3. F. de. Saussure
4. contiguity
5. Referent
6. Economie

فهرست منابع

ابراهیم‌تبار، ابراهیم (۱۳۹٤)؛ «تحلیل ساختاری شعر میراث اخوان ثالث»؛ ***فصلنامه پژوهشهای ادبی***، ش ۵۳، ص ۱۰ـ۳٤.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

اخوان ثالث، مهدی (۱۳۹۰)؛ ***آخرشاهنامه***؛ تهران: زمستان.
برتنس، یوهانتس (۱۳۸٤)؛ ***مبانی نظری ادبی***؛ ترجمه محمدرضا ابوالقاسمی، تهران: نشر ماهی.
بهار، محمدتقی (۱۳٦۹)؛ ***سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی***؛ ج اول، تهران: موسسهٔ انتشارات امیرکبیر.
حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳٦۲)؛ ***دیوان حافظ***؛ تصحیح خانلری، تهران: خوارزمی.
حقوقی، محمد (۱۳۸۳)؛ ***شعر اخوان ثالث از آغاز تا امروز***؛ تهران: نگاه.
زمانی، محمدمهدی (۱۳۹۵)؛ «**نقش‌های زبان در مجموعه آخر شاهنامه اخوان ثالث**»؛ *مجموعه مقالات اولین همایش ادبیات معاصر فارسی.*
سجودی، فرزان (۱۳۷٦)؛ «**بررسی سبک‌شناسی شعر سپهری؛ با رویکردی زبانشناختی**»؛ *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه علامه طباطبایی.
سلمانی‌نژاد مهرآبادی، صغری (۱۳۹٤)؛ «بررسی نمودهای هنجارگریزی در خوان هشتم و راز ماندگاری این شعر». **مجله *فنون ادبی***؛ دوره۷، ش ۲، ص۱۲۷ ـ ۱۳۸.
سوسور، فردینان دو (۱۳۷۸)؛ ***دوره زبانشناسی عمومی***؛ ترجمه کورش صفوی، تهران: هرمس.
شاه‌حسینی، فائقه (۱۳۹۰)؛ «بررسی ویژگیهای شعر شاعران سبک خراسانی و عراقی از منظر زبانشناسی»؛ ***مجله کتاب‌ماه ادبیات***؛ ش ۵۸، پیاپی (۱۷۲) ، ص۱۳ـ۱٦.
شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۱)؛ ***حالات و مقامات م. امید***؛ تهران: سخن.
شمیسا، سیروس (۱۳۷٤)؛ ***بیان و معانی***؛ تهران: نشر فردوس.
شمیسا، سیروس (۱۳۸٦الف)؛ ***سبک‌شناسی شعر فارسی***؛ تهران: میترا.
شمیسا، سیروس (۱۳۸٦ب)؛ ***کلیات سبک‌شناسی***؛ تهران: میترا.
صفوی، کورش (۱۳۹۰)؛ ***از زبانشناسی به ادبیات***؛ ج اول ـ نظم، تهران: انتشارات سوره‌ی مهر.
صفوی، کورش (۱۳۹۰)؛ ***از زبانشناسی به ادبیات***؛ ج دوم ـ نثر، تهران: انتشارات سوره‌ی مهر.
صمصام، حمید و شیخ‌زاده، نازنین (۱۳۹۵)؛ «برجسته‌سازی در شعر اخوان ثالث»؛ ***فصلنامه تخصصی ادبیات***؛ دوره ۱۲، ش ٦، ص٤۸ـ۷۰.
فالر، راجر و دیگران (۱۳۸۱)؛ ***زبانشناسی و نقد ادبی***؛ ترجمهٔ مریم خوزان و حسین پاینده، تهران: نشر نی.
فیروزی، حسن، حسن‌زاده، شهریار و آریان، حسین (۱۳۹۸)؛ «بررسی انواع آشنایی‌زداییها در آثار مهدی اخوان ثالث». **مجله *متن‌پژوهی ادبی***؛ دوره ۲۳، ش ۷۹، ص۱۵۹ـ۱۹۰.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]
[DOI: 2634.18.73.1]

قاسمی، روح‌الله و مرادی، میترا (۱۳۹۷)؛ «تحلیل ساختار شکل‌گیری معنا در شعر قصه‌ای از شب مهدی اخوان ثالث بر اساس آرای یاکوبسن»؛ ***مجله جستارهای زبانی دانشگاه تربیت مدرس***؛ دوره ۹، ش ۵، ص ۲٤۱ـ۲٦۳.

قویمی، مهوش (۱۳۸۳)؛ ***آوا و القا: رهیافتی به شعر اخوان***؛ تهران: هرمس.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-19]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.1.4]

[DOI: 2634.18.73.1]